

Gali skirtis šio dalyko aiškinimai, bet nacionalizmas sunkiai įsivaizduojamas be teleologinio mąstymo. Būtent todėl kuo labiau įsigali mokslinis mąstymas, tuo mažiau vietos lieka nacionalistų kalboms apie tautos tikslą ir pašaukimą. Norėdami išlikti, tautiniai sąjūdžiai turi kurti nuo mokslinio mąstymo nepriklausomas moralinio mąstymo salas. Tačiau tai sunkiai įgyvendinamas uždavinys. Mokslas įmontuotas į tą pačią tautinių sąjūdžių prigimtį. Kaip sakyta, šie sąjūdžiai neišivaizduojami be mokslo ir išsimokslinimo garbinimo. Šiuo atveju ir vėl iškyla anksčiau minėtas paradoksas – tautos ateitis atiduodama į ją griaušančio veikėjo rankas. Tam tikrame tautinių sąjūdžių raidos taške mokslas pradeda veikti kaip tautinę ištikimybę šalinantis veiksnys.

Dėl mokslo poveikio apie tautinę valstybę pradedama kalbėti iš niekieno pozicijų. Tai rodo ryškų pradinių tautinių sąjūdžių intencijų neigimą. Tačiau tai dar nereiškia tautinės valstybės kaip tokios mirties. Nuo šio dalyko ją apsaugo suvereniteto idėja. Nors suvereno vaidmenį gali atlikti ne tik tauta, šiandien kol kas nerastas geresnis pretendentas šiam vaidmeniui. Suverenitetas yra aukštesnis politinio mąstymo principas negu tauta, bet kol kas išgirdus žodį „suverenitetas“ pirmiausia galvojama apie tautą. Praradusi tautinio atgimimo laikų kultūros sampratą, tauta toliau lieka pagrindiniu politinės valios formavimą apibrėžiančiu principu. Šiandien vis mažiau kalbama apie tautos kultūrinį pašaukimą, bet toliau remiamasi tautinės kultūros pagrindu suformuota suvereniteto samprata. Suverenitetas yra paskutinis gynybinis tautinės valstybės bastionas. Užmiršus kultūrinius tautinių sąjūdžių pažadus, toliau veikia jų pagrindu suformuotos valstybės idėja.

Vytautas Ališauskas

„ŠAPOKOS ISTORIJA“
KAIP ISTORIJOS POLITIKOS PAVYZDYS
TARPUKARIO LIETUVOJE

Knyga, paprastai vadinama „Šapokos Istorija“ (toliau – ŠI) priklauso prie pagrindinių veikalų, formavusių ir vis dar tebeformuojančių Lietuvos istorijos sampratą¹⁰⁶. Galima kelti gana patikimą hipotezę, kad jos vertinimai, akcentai ir periodizacija sugulė į dabartinės populiaros istorinės sąmonės turimą šalies istorijos vaizdinį kaip esminis jo elementas. Išleista bendru beveik pusės milijono tiražu, skaitoma ne tik prieškario ar karo metais, bet ir sovietų okupacijos laikais iš originalių ir nelegaliai padaugintų egzempliorių¹⁰⁷, ŠI buvo radikali atsvara pagal Maskvos reikalavimus sukonstruotai marksistinei Lietuvos raidos versijai.

ŠI sukurta paradigma tapo lemtinga istorijos mokslo raidai. Paradoksaliai ji lėmė net ir oficiozinį sovietinį naratyvą. Šią lemtingą įtaką puikiai perteikia Antano Sniečkaus nurodymas Juozui Žiugždai: „Paimk Šapoką ir daryk viską atvirksčiai!“¹⁰⁸ Be jos vargiai galima įsivaizduoti šiuolaikinę Lietuvos valstybės istoriją. Antai, Zigmanto Kiaupos sintezę galima laikyti šiuolaikinius reikalavimus

106 Aurelijus Gieda, „Adolfo Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“: populiarumo kontekstai“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, Nr. 3, p. 115–123.

107 ŠI pagrindinė sklaida nėra tyrinėta, tačiau čia pakaks laisvės kovotojos Jadvygos Bieliauskienės liudijimo: „[P]irmą kartą krata buvo atlikta spalio 1 dieną, tuo metu sveikau po ligos ir ruošiau įrišimui A. Šapokos „Lietuvos istorijos“ dešimt egzempliorių, kurie buvo paimti kaip įkalčiai – neva istorijoje sutaurintai pateikti Lietuvos kunigaikščiai“ („Lietuva, tėvynė, laisvė – jos gyvenimo prasmė ir esmė“ [su Jadvyga Bieliauskiene kalbasi Aldona Kačerauskienė], *Už laisvę: „XXI amžiaus“ neperiodinis priedas apie lietuvių kovą už Nepriklausomybę*, 2009, sausio 30, Nr. 1 [11]).

108 „Man marksizmas rūpėjo kaip istorinis fenomenas.“ Bronių Genzelį kalbina Aurimas Švedas, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, Nr. 3–4, p. 109.

atitinkančia, subrandinta ir išplėtotą minėtos paradigmos tąsa¹⁰⁹. Antra vertus, ŠI sulaukė intensyvios kritikos vos pasirodžiusi. Nemaža dalimi ši kritika buvo vertybinio ideologinio pobūdžio¹¹⁰. Ideologinė kritika, kai kada perauganti į demonizavimą, nesibaigė ir atkūrūs nepriklausomybę. Ją puikiai perteikia amerikietis istorikas Timothy Snyderis: „Kaip ir po Pirmojo pasaulinio karo, sugriuvus Tarybų Sąjungai, istorinius mitus Lietuvos valdžia pateikė liaudies masėms. Populiarios istorinės tiesos reikalavimus pasitiko pakartotinis tarpukario istorinių tekstų perspausdinimas, ypač pirmaujančio tautinio istoriko ir mitų kūrėjo Adolfo Šapokos. <...> iškilo pavojus, kad istorinių mitų, kaip politinio teksto, įteisinimas Lietuvos vyriausybėms neleis vykdyti racionalios užsienio politikos.“¹¹¹

Ši glausta ŠI recepcijos apžvalga rodo, kad šios knygos išleidimas buvo sėkmingiausias Lietuvos Respublikos istorijos politikos projektas, vertas išsamesnės analizės. Analizė bus atliekama dėmesį sutelkiant į keturis klausimus: 1. ŠI istoriografinės prielaidos ir dabarties išskaidrinimas; 2. erdvės vaizdinio funkcija ŠI; 3. istorinio laiko modelis ir lūžinės datos ŠI; 4. ŠI protagonistas valstybingumo ir tautiškumo sklaidoje. Į šiuos klausimus bus žvelgiama kaip į skirtingų „Lietuvos vaizdinio“ parametrų ar lygmenų sklaidą. ŠI toliau bus svarstoma ir suvokiama kaip vientisas kūrinys, nediferencijuojant autorių. Toks žiūros taškas nesunkiai pagrindžiamas. Pirmiausia, šis vadovėlinio pobūdžio sudėtinis veikalas buvo perdirbtas taip, kad taptų bendra visuma¹¹². Knygos pratarmėje Šapoka apie savo vaidmenį kalba palyginti atsargiai (redaktoriui teko visas dalis

109 Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2004.

110 Kritikos apžvalga pateikiama: Povilas Lasinskas, „A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“: parengimas ir koncepcija“, *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2003, 58, p. 52–58.

111 Timothy Snyder, *Tauty rekonstrukcija: Lenkija, Lietuva, Ukraina, Baltarusija 1569–1999*, vertė Rimantas Matulis, Vilnius: Mintis, 2008, p. 116.

112 Kiti autoriai – Jonas Jakštas, Zenonas Ivinskis, Paulius Šležas, Petras Klimas.

„suderinti, suvienodinti ir surišti“), o 1935 m. rugpjūčio 25 d. autorių rašte Švietimo ministerijai jau sakoma atvirai: „[V]adinamajam redaktoriui, ruošiant vadovėlį spaudai, teko ryžtis viską perdirbti, suvienodinti, išvesti vieną pažiūrą į visą mūsų tautos praeities raidą. Bendradarbių parašytos dalys tuo būdu teko ne redaguoti pabraukiant šen ten plunksna, o parašyti viską iš naujo.“¹¹³ Kad tai nėra vien asmeninės redaktoriaus ambicijos, aiškiai įrodo šalia Šapokos esantis Ivinskio parašas. Antras argumentas, leidžiantis ir net reikalaujantis žvelgti į ŠI kaip į vientisą veikalą, – jos recepcijos pobūdis. Norint suvokti jos žinią ir įtaką populiariam bei profesionaliam istoriniam mąstymui, reikia matyti veikalą taip, kaip jis buvo suvokiamas – kaip būtent „Šapokos“ istorija. Tad toliau siūloma šio veikalo, kaip istorijos politikos reiškinių, interpretacija remiasi hermeneutine teksto vientisumo prielaida.

- Istoriografinės prielaidos istorijos politikos kontekste

Savo istoriografines prielaidas Šapoka išdėstė nors ir glaustai, bet labai reflektuotai. Lietuvos istorija, anot jo, regima iš daugelio perspektyvų. Tos perspektyvos radosi ne kaip mokslinio metodinio pliuralizmo, o kaip politiškai prasmingų vertybinių požiūrių išraiška. „Pirmieji Lietuvos istoriją pradėjo moksliskai tyrinėti svetimšaliai – rusai, lenkai ir vokiečiai. Jiems, žinoma, pirmiausia rūpėjo savo tikslai, o ne istorinė tiesa“ (p. 8). Rusams „rūpėjo įrodyti, kad senovės didžioji Lietuvos kunigaikštija, kuriai priklausė didžiuliai rusų žemių plotai <...> tik iš vardo tebuvo lietuviška. <...> Lenkai ėmė rūpintis Lietuvos istorija, norėdami sugriauti rusų tezes ir įrodyti, kad Lietuva buvusi jų kultūros įtakoje <...>. O naujiesiems lenkų isto-

¹¹³ Publikacija: Valdas Selenis, „Adolfo Šapokos 1935 metų raštas Švietimo ministerijai dėl „Lietuvos istorijos“ parengimo“, *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2010, 79, p. 69–73. Pabraukta Adolfo Šapokos.

rikams labiausiai rūpėjo išgarbinti kultūrinę Lenkijos misiją, įrodyti, kad lenkai apšvietė ‘barbarus’ pagonis lietuvius“; vokiečių istorikai stengėsi pateisinti Prūsijos užgrobigumą, o „dabar“ (t. y. nacionalsocializmo įsigalėjimo metais) „net stengiasi įrodyti, kad jie turi istorinių teisių visam Pabaltijy“ (p. 9–10). Šiandien sunku užginčyti šį Šapokos apmestą istoriografinį eskizą. Jį būtina turėti prieš akis, norint suprasti jo veikalą ne anachronistiškai. Radikaliai suformuluotas Šapokos šūkis „Ieškoti lietuvių Lietuvos istorijoje“ suprastinas kaip raginimas iš esmės pakeisti perspektyvą ir žiūros tašku pasirinkti lietuviškąsias vertybes¹¹⁴. Ši perspektyvos pakeitimą Šapoka suprato kaip posūkį nuo tendencingumo prie istorinės tiesos (p. 8). Lietuvių istorikams tekusi „rankiška“ užduotis „parodyti tokią savo tautos praeitį, kokia ji tikrai yra buvusi“, nors ir stokojo savo pačių pozicijos istoriškumo refleksijos, iš esmės pareikalavo atsitraukti nuo XX a. pradžioje dar populiarios „imperialistinės“ kultūrtregeriškos paradigmos. Pagal ją Lietuva buvo suvokiama kaip gretimų tautų „civilizacijų kovos arena“¹¹⁵. Šapokiškoji lietuvių paieška pagrįsta paradigma paradoksaliai atvėrė kelią suvokti esant lietuviškus tokius reiškinius kaip „to meto Lietuvoje vartojama gudų rašto kalba“ (p. 235) parašytas, į lotynų ir lenkų kalbas išverstas Statutas („visiškai lietuviškas“, *ibid.*), Vilniaus universiteto lenkiška istoriografija (p. 9), LDK konfesijų sukurta labiausiai lenkakalbė švietimo sistema (p. 339–344), „pirmosios dirbtuvės Lietuvoje“, įkurtos „gudų srityse“ (p. 427).

Tęsdamas tradicinį požiūrį į istoriją kaip *magistra vitae*, jis pabrėžė istorijos mokslo pragmatinį pobūdį. „Mūsų tauta turi dabar daug įvairių – kultūrinių, socialinių, politinių ir tautinių – problemų,

¹¹⁴ Plg. Valdas Selenis, „Adolfas Šapoka ir nepriklausomos Lietuvos istorijos mokslo programa „Raskim lietuvius Lietuvos istorijoje“, *Istorija: Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, 2008, 71, p. 13–21.

¹¹⁵ Šį apibūdinimą skolinamės iš fundamentalios Alfredo Bumblausko studijos, „Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, 17, p. 18.

kurių visų šaknys glūdi praeityje. Todėl Lietuvos ir lietuvių tautos istorija turi parodyti senąją Lietuvos praeitį, turi išaiškinti kaip susidarė dabartinės mūsų gyvenimo aplinkybės, kaip atsirado visos dabar sprendžiamosios problemos. Žodžiu, parodžiusi tautos praeities gyvenimo kelią, istorija turi padėti suprasti ir dabartį“ (p. 1). Šis uždavinys – parodyti dabarties problemų šaknis praeityje – lydi visą istorinį pasakojimą. Vaizdus tokių problemų sąryšis su praeitimi matyti aptariant Lietuvos sienų ir teritorijos kaitą (žr. tolesnį skyrelį). Kitas pavyzdys, kaip senovė siejasi su dabartimi ir rodo sprendimų kryptį, – tai politinė valstybės santvarka. Antai, nuolat akcentuojama LDK ir ATR seimų korupcija, nekompetencija ir neveiksmingumas, šių reiškinių valdovai nesugebėjo ar nepajėgė kontroliuoti. Kontrolės seimams stoka, didžiojo kunigaikščio / karaliaus valdžios menkimas vedė į valstybės žlugimą. Net XVI a. seimai, kuriems kaip ir nerandama ką tiesiogiai prikišti, apibūdinami stilistiškai konotuotai – „su seimo nuomone nebuvo galima nesiskaityti, nes nepatenkinta bajorija galėjo šiauštis: neiti į karą, nemokėti mokesčių ir t. t.“ (p. 201). Kulminacija pasiekama pasakojant apie XVII a. seimus – jie be išlygų laikomi blogybe: blogis esąs ne tik *liberum veto*, bet ir pats faktas, kad karalius turėdavo susikalbėti su „visagaliu seimu“. Išsamus „aukso laisvės“ atneštų blogybių aprašas (p. 350–353) papildomas smulkesniu šriftu surinktomis pastraipomis (p. 354), iš esmės informacijos požiūriu nieko naujo nepridedančiomis, tačiau akcentuojančiomis seimų neveiksmumą ir desmaskuojančiomis fiktyvų ir korupcinį *liberum veto* pobūdį. Tolesni akcentai (pvz.: „po nebylio seimo“ Augustas [II] sušaukė dar 18 seimų, bet 13 iš jų iširo, o kiti kad ir neiširo, nieko svarbesnio juose nebuvo nutarta“ – p. 389, XVIII a. seimelių „tiesiog šiurpūs“ vaizdai – p. 399) tik palaiko negatyvų nusiteikimą seiminės struktūros atžvilgiu ir parengia dirvą „dabarčiai“ suvokti. Atsikūrusioje Lietuvos Respublikoje neišvystame nieko naujo: „[P]irmuose nepriklausomosios respublikos metuose

stipriai pasireiškė iš Rusijos atsinešta socialinio radikalizmo ir neriboto demokratizmo įtaka. Ir steigiamasis seimas, ir kiti paprastieji seimai tą radikalizmą reikė tiek konstitucijoje, tiek visose reformose <...> valstybės reikalų tvarkymas atsitiktinės daugumos dėka seime negalėjo ilgai tęstis, todėl seimas buvo paleistas. <...> 1926 metų pavasario rinkimai praėjo užnuodytojų rietenų atmosferoj“ (p. 588, 589). Šio radikalizmo ir seimų negebėjimo dirbti rezultatas buvo logiškas: „Gruodžio 17 d. perversmas“ (p. 590–591). Taip dabartis įgauna aiškumo ir pateisinimo praeities šviesoje. Nors ir negalima sakyti, kad šiuo atveju dabartis yra tiesioginis istorijos padarinys, netiesioginės sąveikos schema labai aiški – labiausiai seiminės sąrangos sukeltas chaosas / valstybės žlugimas / svetimųjų viešpatavimas / valstybės atgimimas / seiminės struktūros sukeltas chaosas / valstybės išgelbėjimas (sustiprinant vykdomąją valdžią) perversmo būdu. Taip parlamentinės demokratijos krizė Lietuvoje, o ir visoje Europoje tampa skaidri iš istorinio konteksto. Tai tik vienas konkretus dabartinės situacijos istorinio skaitymo pavyzdys. Visa ŠI yra tokie „istoriniai akiniai“, leidžiantys gyvenamąją tikrovę suvokti kaip ilgalaikių procesų padarinį.

- Pirmas Lietuvos vaizdinio parametras: erdvė

Lietuvos teritorija ŠI iškyla kaip neapibrėžta, fliktuojanti, nužymima punktyrais, trumpam stabilizuojama ir vėl įgaunanti naujus kontūrus. Tai rodo puikiai parengtų, klasikiniiais tapusių žemėlapių komplektas, vaizdžiai perteikęs Lietuvos valstybės plėtrą ir nykimą. Jau „istorinių laikų pradžioje“ (p. 20) prasideda teritorinė fliktuacija. Trumpalaikiai proveržiai už „kilčių“ ribų, valstybinių darinių nesutelktos teritorijos, buvo grobiamieji: „Gyvesni aisčių santykiai su kitomis tautomis prasideda vos nuo IX amž. Pirmiausia jiems bus tekę susidurti su įvairiomis rusų giminėmis, ir tai tik grobiamųjų

karo žygių metu“ (p. 23). „Kai XII amž. gale Livonijoje įsikūrė vokiečių ateivių valstybė, lietuviai ėmė pulti ir ją“ (p. 48).

Jau XIII a. prasideda esminė permaina: fluktuacija perauga į sistemišką plėtrą, „kada susikūrusi lietuvių valstybė pradėjo su jau anksčiau įsikūrusiomis lenkų ir rusų valstybėmis varžytis dėl žemių“ (*ibid.*). Plėtra į Rytus ir nepastovi siena su Rusija ilgam taps svarbia geopolitine Lietuvos dominante.

Savo ruožtu iš už Baltijos jūros plūdę skandinavai vikingai arba normanai jau X a. buvę išstumti iš „aisčių“ gyvenamosios erdvės. Šis užjūrio veiksnys visa jėga iškils tik Vazų laikais.

Galiausiai, XIII a. į „aisčių gyvenamuosius kraštus atsikraustė vokiečiai ir čia sukūrė savo valstybes“ – Padauguvyje įsikūrė kalavijuočiai, o Pavyslyje – kryžiuočiai. Kaip tik nuo tada „pradeda rasti kaskart vis daugiau istorinių žinių apie aisčius ir jų kovas už savo nepriklausomybę“ (p. 24). Būdinga, kad nieko konkrečiau nesakoma ir apie Mindaugo valstybės aprėptį – jis tiesiog „pasidarė visos Lietuvos valdovas“. Plėtra nėra vienkryptė: Žemaičių dalies užrašymai Ordinui ir vyskupui Kristijonui, analogiški Vytauto aktai pradeda dar vieną teritorinio neapibrėžtumo liniją. Lenkijos ir Lietuvos unija irgi pakeitė sienas bei sumažino valstybę – Lenkijai atiteko Palenkė, Voluinė, Braclavo ir Kijevo žemės. Tolesnė padalijimų istorija baigiasi valstybės, tegu ir unijinės, likvidavimu, nors jau Ketverių metų seimas ir Gegužės 3-iosios konstitucija turėjo „Lietuvą galutinai sulieti su Lenkija į vieną valstybę“ (p. 434). Antra vertus, lietuviai konfederatai, nuosekliai kovoję prieš suliejimą, tebuvo marionetės – „tolesnis valstybės likimas jau priklausė no svetimųjų, kurie komandavo konfederatus“ (p. 436). Tad konfederatai tebuvo pasyvūs padalijimų stebėtojai ir aprobuotojai. Be abejonės, galima teigti, jog visa ši „ribų“ dinamika yra „tikrosios“ Lietuvos istorijos dalis, tačiau svarbu jos akcentavimas. Nekalbant apie jau minėtus žemėlapius ar tokius atskirus teminius dėmenis kaip „Lietuvos sienos Vazų laikais“ (p. 336),

VI dalis „Lietuva Rusų valdžioje“ pradedama sunkiai pasakojimo logika paaiškinamu skyreliu „Didžiosios Lietuvos kunigaikštijos žemių likimas istorijos būvyje“ (p. 440–441), kuriame darsyk rūpestingai nubrėžta plėtros-susitraukimo kreivė, kurios galutinis taškas – Užnemunės priklausymas Varšuvos generalgubernatoriui jau Rusijos imperijos administracinėje sistemoje. Vis dėlto net politinių sienų perbraižymas ir net faktinis jų nynykimas Rusijos imperijos sudėtyje neužbaigė teritorinės dinamikos. XIX a. tautiniai procesai iš esmės pakeitė Lietuvos teritoriją, drauge pakeisdami ir šio geopolitinio darinio kaip istorijos mokslo objekto pobūdį. Šitokia perspektyva pateisina pakitusį fokusą ir grindžia naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos kaip lietuvių tautos istorijos sampratą. „[N]aujajai gadynei charakteringas bruožas yra teritorijos susiaurėjimas. Kalbėdami apie ankstyvesnių laikų Lietuvą, turime galvoje jos valstybės sienas, o kalbėdami apie naująją atgimusio tautiškumo gadynę, teturime galvoje tikrai etniškai lietuviškąjį kraštą.“ Šis perėjimas nuo politinio prie tautinio matmens, valstybei jau nebeegzistuojant, sukūrė pamatus būsimai tautinei valstybei: „Kadangi naujasis sąjūdis rėmėsi ne valstybinėmis tradicijomis, o tautiškumu, tai jis tegalėjo plėtotis tik lietuviškose srityse“ (p. 495). Tad „[a]tbudusi lietuvių tauta nebesiekė istorinių sienų, o stoji į kovą dėl teisių savo gyvenamose žemėse“ (p. 594).

Karinė ir politinė kova dėl Vilniaus krašto ir toliau laikė valstybės sienas neapibrėžtas – ideali Lietuva nesutapo su politine tikrove. Ypač vaizdžiai perteiktas jau XX a. Lietuvos ribų efemerškumas – schemoje „lietuvių – lenkų demarkacijos linijos“ (p. 567); jos legendoje regime net šešis skirtingus teritorijų atribojimus. Kai kurie jų niekada nebuvo įgyvendinti ir liko politinė fikcija, kaip antai garsiosios Suvalkų sutarties siena. Šis trauminis idealybės ir realybės atotrūkis iš dalies buvo sušvelnintas istorija apie Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos 1923 m., kai „susipratę vietos lietuviai, <...> padedami savanorių būrio iš Lietuvos“ ginkluota jėga užėmė kraštą

(p. 579). Emigracijos tema, kiek netikėtai atsiradusi pasakojime, stai ga gražina Lietuvai globalų aspektą. Deja, ši tema ŠI nepakankamai konceptualizuota, iš esmės tenkinamasi konstatuojant, kad emigracijoje išsižiebė tie patys konfliktai kaip ir Lietuvoje (pvz., lietuvių ir lenkų sugyvenimas), istorinis pasakojimas įgauna publicistinių bruožų, paberiamą nereikšmingų detalių (pvz., „Jau nuo 1928 m. Sao Paule parapijos organizavimu rūpinosi kunigas Valaitis, bet jam tas darbas nelabai tesisekė...“ – p. 661). Vis dėlto mėginimas inkorporuoti emigracijos istoriją į bendrą Lietuvos istorijos pasakojimą yra reikšminga naujovė ir iššūkis dabartinei historiografijai¹¹⁶.

Ypatingas ŠI bruožas – nuoseklus Latvijos integravimas į Lietuvos etninę ir politinę erdvę. Jau kalbant apie priešistorinius laikus atmetamas *baltų* terminas, nes juo „dažnai pažymimos ir kitos, mums visiškai negiminiškos tautos: lybiai, estai ir suomiai“ (p. 18–19), o aiškiai sutapatinami su „lietuvių kilmės kilčių“ visuma (*ibid.*)¹¹⁷. Taip randamas atsakymas į istoriškai keistą, bet ideologiškai reikšmingą „mūsų krašto priešistorinio žmogaus tautybės klausimą“¹¹⁸. Šio sutapatinimo prasmė atsiskleis perėjus prie „lietuvių tautos ploto siaurėjimo istorijos būvyje“ temos. Tai antroji lietuviškosios erdvės kaitos linija – ne politinė, atspindinti LDK likimą, o etninė, pradėjusi smukti tada, kai politinė dar kilo. Mat visos „aisčių kultys etniškai sudarė vieną tautą, bet kadangi jos neturėjo vieningos politinės or-

116 Iššūkio sudėtingumą rodo ir atsargus, itin glaustas (vieno lapo) ŠI paradigmos kontekste rašiusio Zigmanto Kiaupos mėginimas peržvelgti emigraciją iš naujos perspektyvos („Lietuvos valstybės istorija“, p. 286–288). Būdinga, kad emigracijai vieta randama jau „priede“, o ne pagrindiniame pasakojime.

117 Povilas Lasinskas (op. cit., p. 54), nors ir neatskleisdamas esminės ideologinės šio pasirinkimo implikacijos, atkreipė dėmesį į *aisčių* sąvokos pasirinkimą vietoj *baltų* ir konstatavo, kad esą „įdomu“ jį pastebėti. Šapoka šią aisčių-lietuvių vienumo teoriją plačiau aptarė straipsnyje „Aisčių kilmis bei jų tarpusavio santykių aiškinimas mokykloje“, *Tautos mokykla*, 1937, N. 1.

118 Tai pirmosios dalies „Priešistorinis laikotarpis“ trečio (ir paskutinio) skyrelio antraštė.

ganizacijos, tai svetimšaliai, susidūrę su jomis ar jų grupėmis, laikė jas atskiromis tautomis“ (p. 593). Trumpalaikis „Livonijos prijungimas prie Lietuvos valstybės“¹¹⁹ (p. 216) lyg ir kiek turėjo pakeisti šią „lietuvių tautos ploto siaurėjimo“ tendenciją, tačiau nesėkmingos derybos dėl Livonijos 1588 m. karūnaciniam seime baigėsi bendru abiejų tautų valdymu (p. 296–297). Galiausiai 1629 m. Lietuva ir Lenkija „prarado beveik visą Livoniją, kuri atiteko Švedams“ (p. 440), o likučiai buvo Rusijos sudoroti per valstybės padalijimus (*ibid.*). Neatsitiktinai tad aštuntoji ŠI dalis „Atskirtųjų lietuvių tautos dalių likimas“ turi tris skyrius, iš jų antras skirtas Mažajai Lietuvai, trečias – emigracijai, o pirmasis pavadintas tiesiog „Latvių tautos kelias“. Šiek tiek netikėtai pabrėžiamas faktas, kad būtent Lietuvos ir Latvijos riba buvo vienintelė siena, kuri nusistovėjo dar Vytenio laikais ir iš esmės nekito iki pat mūsų dienų (p. 74).

Teritoriniu požiūriu Lietuva ŠI suvokiama kaip neužbaigtas projektas. Jos teritorija iš istorinės perspektyvos suvokiama tik per draugo / priešo skirtį: kova dėl sienų tampa vienu pamatinių pasakojimo motyvų, tarsi parengiančiu tuometinei politinei tikrovei: Lietuvos, praradusios Vilnių su etniškai ar istoriškai lietuviškomis (gudiškomis) žemėmis, tačiau neatsisakančios teisių į jas bei vilties jas atgauti, ir su naujai įgytu autonominiu Klaipėdos kraštu, kuriam gresia Vokietijos ekspansiniai užmojai. Tad teritorinis Lietuvos netapatumas sau pačiai ŠI suvokiamas kaip esminis ir savaip natūralus šalies bruožas, kurį galima paaiškinti ir pateisinti įsigilinus į šalies istorinę raidą.

119 Atkreiptinas dėmesys į kategorišką ŠI formuluotę („prijungimas prie valstybės“); kontrasto dėlei galime palyginti Alfredo Bumblausko LDK istorijos sintezėje vartojamas pagal skirtingas Livonijos dalis diferencijuotas „išorinio leno“ ir „vidinio leno“ sąvokas (Alfredas Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija: 2009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla, 2005, p. 302).

- Antrasis Lietuvos vaizdinio parametras: laikas

Chronologinės ŠI ribos sunkiai telpa į to, kas istoriška, sąvoką. Pasakojimas pradedamas su bibliiniu užmoju: „Žemė, kaip žinome, iš pradžių yra buvusi žėrinti ugninė masė“ (p. 11). Frazė, sujugianti Genezės *in principio* ir ikisokratikų kosmologinę prado paiešką, mitologinį ir (pra)mokslinį mąstymą, atveria milijonais metų operuojančią pirmąją dalį „Priešistorinis laikotarpis“ ir drauge visą ŠI naratyvą. Lietuva, jos likimas įgauna vietą didingame kosminiam procese. Visaregio stebėtojo žvilgsnis laiko būvyje vis labiau fokusuojasi – nuo Žemės plutos dinamikos pereinama prie Europos, nuo Europos prie Skandinavijos bei Vidurio ir Šiaurės Europos, galiausiai – prie Lietuvos, kurios upių išvagotas paviršius vis labiau detalizuojamas, o orientyrais nurodomi dar tūkstantmečius neegzistuosiantys Žemaičiai, Kaunas, Alytus, Gardinas... Šis kinematografiškas vaizdas vėliau papildomas žiniomis apie labai šilto priešledyninio klimato laikotarpį, kai Pabaltijyje „gyveno keisčiausi didžiuliai gyviai“ ir susidarė „mūsų gintaras“ (p. 13). Pirmą konkrečiai minima data irgi labai neapibrėžta: 10 000–3 000 m. pr. Kr. – pirmųjų neabejotinų gyventojų atsiradimas Lietuvoje viduriniame akmens amžiuje. Galutinė pasakojimo apie Lietuvos istoriją riba irgi nėra tikra istorinė riba¹²⁰. Ji sutampa su knygos pasirodymo data: knyga išėjo 1936 m., o „1936 m. buvo paskelbtas naujasis seimo įstatymas ir išrinktas pats seimas“ (p. 592). Taigi Lietuvos istorija nėra užbaigtas vyksmas. Ji sustabdyta dabartyje ir yra atvira neapibrėžtai ateičiai. Ši pasakojimo strategija – nuo kosminės perspektyvos iki šiandienos – kuria nuo laikų pradžios esančio ir drauge dinamiško subjekto vaizdinį, retoriškai apeidama esminį klausimą apie istorinio tapatumo prielaidas bei pobūdį. ŠI sukuria „didįjį pasakojimą“, aprėpiantį visą

¹²⁰ Tai buvo pastebėta knygai vos pasirodžius (žr. Kazys Pakštas, „Kur geografija susitinka su istorija“, *Naujoji Romuva*, 1937, Nr. 7, p. 168).

Lietuvos istoriją, pateikia ją kaip vientisą, struktūruotą, artikuliacijai pavaldų procesą. Tai sąmoninga pastanga, pratarinėje išsakyta kaip noras „paruošti platesnę mūsų tautos gyvenimo kelio apžvalgą, kuri sujungtų seniausiųjų ir naujųjų laikų įvykius“ (p. v).

Pastanga sukurti vientisą, be pertrūkių Lietuvos istorijos pasakojimą vis dėlto susidūrė su nemenkomis problemomis – kultūrinis LDK pliuralumas, nederantis su moderniosios Lietuvos Respublikos, praradusios Vilniaus kraštą ir gudiškąsias žemes, monoetniškumu, taip pat radikali politinių elitų kaita, pereinant į naujausiuosius laikus, kėlė problemą, kaip išgelbėti istorinio laiko būvyje kintančio pasakojimo objekto – Lietuvos / lietuvių tautos, o ir paties pasakojimo tapatumą. Ta problema galėjo būti išspręsta tik apibrėžiant konkretų pasakojimo protagonistą ir pasakojimą mėginant konstruoti ne kaip laike pabirusių įvykių, bet kaip išliekančios, nors ne visada į naratyvo paviršių iškylančios socialinės bendrijos raidą.

- Trečiasis Lietuvos vaizdinio parametras: protagonistas

Alfredas Bumblauskas atkreipė dėmesį į svarbią problemą, ar ŠI gali būti laikoma politine istorija šiuolaikiniu požiūriu („socialinė valdžios ir apskritai politinių struktūrų istorija“), ar tai yra tiesiog vadinamoji įvykinė istorija, kurios „objektas yra valstybė, ypač jos valdovų ar didžiųjų asmenybių, įgijusių politinę galią, veiksmams ir sumanymams“¹²¹. ŠI, regis, sunkokai telpa į šią alternatyvą. Pirmu žvilgsniu joje labiau domimasi asmenybių „veiksmams ir sumanymams“. Vis dėlto tai nėra visa tiesa. Pirmiausia, ŠI yra vadovėlis, todėl istorinius procesus jame lengviau atskleisti juos personifikuojant. Neturėjimas tvirtai apibrėžto adresato (pvz., x klasės mokiniai), pastebėtas recenzentų jau priešakyje, yra ir knygos silpnybė, ir jos pranašumas.

¹²¹ Alfredas Bumblauskas, „Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2006, 17, p. 9.

Tik šitaip ji galėjo tapti Lietuvos istorijos „biblija“. Kalbėjimas per asmenis ir jų veiksmus nepanaikina procesualumo ir dėmesio struktūroms, maža to, padaro tai suvokiama įvairių lygių skaitytojams. Socialinis politinių struktūrų matmuo atsiskleidžia ir per konkrečius veiksmus ir planus. Antra vertus, dėmesys istorinei asmenybei ŠI itin stiprus dėstant epochas, kuriose politinis elitas nėra lengvai identifikuojamas arba menkai reiškiasi. Žvelgiant į ŠI kaip visumą matyti, kad pagrindinis jos objektas yra būtent politinio elito / elitų ir su juo / jais susijusių struktūrų likimas socialinių ryšių tinkle (ypač tokia kaip „tauta“). Viena iš trijų dalių, skirtų LDK istorijos raidai, penktoji dalis, pavadinta „Ponų ir bajorijos viešpatavimo laikotarpis“. Nors, reikia pripažinti, antraštė pažada daugiau, negu tęsima, ji yra labai iškalbina. Ankstesnis dėstymas parodo, kaip ši epocha natūraliai atnešama socialinės LDK raidos.

ŠI pabrėžiama, kad ikimindauginė Lietuvos visuomenė buvo labai dinamiška. Socialinės hierarchijos silpnos, elitų ribos išskydusios. „Bajorai buvo daugiausia kariai, krašto gynėjai ir valdė stambesnius ūkius. <...> Kiekvienas prasigyvenęs ūkininkas taip pat galėdavo tapti bajoru. O praturtėti kelias buvo atviras, nes žemės ir kitokių gamtos turtų buvo galima gauti kiek norint <...>. Tuo būdu tarp visų visuomenės sluoksnių nebuvo griežtų ribų: kiekvienas prasigyvenęs valstietis galėdavo tapti bajoru, o nusigyvenęs bajoras – paprastu ūkininku“ (p. 33). Valdžios decentralizacija iki pat Jogailos laikų politinį gyvenimą šalyje paverčia dalinių ar vietinių kunigaikščių santykių žaismu. Bajorų luomas į ŠI akiratį patenka tik po krikšto, su pirmąja krašto privilegija 1387 m., tačiau ir tada dar jis netampa politiniu subjektu – pastaryjų teisės „yra maždaug tokios pat, kokias turėjo ir Lenkų bajorai, išėmus tik teisę dalyvauti valstybės valdyme“ (p. 112–113). Vis dėlto ši privilegija galėtų būti laikoma naujo tipo politinio gyvenimo, dominuojamo naujo elito, prielaida: ji padėjo pagrindus bajorijai tapti reikšminga ne tik ka-

riniu požiūriu (p. 113). ŠI subtiliais akcentais rodo simpatiją tvirtai centralizuotai valdžiai. Antai, Mindaugas, tegu ir per anksti mėginęs sukurti vieningą valstybę, bandė „pastatyti ją kaip lygią greta kitų Europos viešpatysčių“ (p. 53–54). Jogaila, jusdamas ponų varžymus, tikėjosi, kad Vytautas išlaikys valstybę „tvirtroje didžiojo kunigaikščio valdžioje“ (p. 121). Tolesniame pasakojime vis atkreipiamas dėmesys į augančią įtampą valdovo ir bajorijos santykiuose. Lietuvos valdymas apibrėžiamas kaip „didžiūnų oligarchija“ (plg. p. 349). ŠI simpatijos krypsta valdovo link. Vis dėlto istorijos negalima redukuoti į valdovo ir bajorų priešpriešą. Ją savaip atsveria bajorijos daroma žala miestų savivaldai ir ekonominei miestiečių veiklai (p. 349–350). Nėgana to – vis aktyviau dalyvaudamas ATR gyvenime šis luomas (tiek lenkai, tiek lietuviai), ypač puoselėdamas savo laisves, vis labiau ardė pačią seiminę valstybės struktūrą. Tačiau ŠI rūpi dar vienas esminis aspektas: susigyvendama su lenkais ir lenkų politine sistema LDK bajorija įgavo vis daugiau teisių, bet prarado tautinį tapatumą; ji sulenkėjo kaip tik dėl to, kad tapo aktyviu politinio gyvenimo subjektu. Antra vertus, tapdama vis įtakingesnė, LDK bajorija nesusiformavo kaip savarankiškas politinis elitas visa sąvokos prasme. „Abiejų valstybių bajorijos, bendrai gindamos savo teises nuo karaliaus pasikėsinimų, susigyveno ir pradėjo jausti sudarą vieną visuomenę. Lietuvos bajorija ir didikai savo valstybines teises vis dėlto saugojo, norėdami palaikyti Lietuvą tik sau ir lenkų neįsileido. Tačiau ilgų karų metu jie pradėjo jaustis turį bendrą su Lenkija užsienio politiką. Todėl pamažu ėmė nykti savarankiška Lietuvos politika. Lietuviai stengėsi savarankiškumą išlaikyti tik viduje <...>. Tačiau karalių jau pradėjo rinkti bendrai su lenkais“ (p. 353). *De facto* atsisakęs savos užsienio politikos ir pasilikęs tik vidaus reikalus Lietuvos politinis elitas (tiek diduomenė, tiek bajorai) koncentravosi veikiau į egoistinę perspektyvą, vedančią prie vidaus rietenų ir net ginkluotų tarpusavio konfliktų. Tolesnė politinio elito / elitų raida ne tik nubrėžiama originaliai,

bet ir nestokoja tam tikro grakštumo. Piktnaudžiaudama politiniu statusu bajorija smarkiai prisidėjo prie valstybės žlugimo. LDK patekus į Rusijos imperiją, buvęs politinis elitas pamažu prarado savo teises ir reikšmę. Tai ypač pagreitino du antirusiški sukilimai, buvę iš esmės bajoriški, nors tam tikru laipsniu pasiekę ir liaudį. Po sukilimo vykdytos represijos palietė pirmiausia bajoriją ir ne tik išstūmė ją iš politinio lauko, bet ir sumenkino jos ekonominę galią. „Tuo pat metu, nuo 1861 m. laisvaisiais caro valdiniais buvo padaryti ir valstiečiai. Gavę šiokią tokią savivaldybę (valsčių organizacijas) ir laisvę, valstiečiai praturtėjo, atkuto ir išėjo į viešumą su savo kultūriniais reikalavimais. Jie buvo tikri lietuviai, be jokios didesnės svetimos kultūros įtakos, todėl ir jų sukeltas kultūrinis sąjūdis buvo lietuviškas“ (p. 495). Rusinimo politika, kaip šalutinis kovos su lenkiškos kultūros bajorija elementas, palietė ir valstiečius, sukeldama priešingą, negu valdžios tikėtasi, efektą. Ji tik sustiprino norą išlaikyti ir aiškiau apibrėžti savo tapatumą – iš pradžių religinį (katalikiškąjį), taip pat, bent tuo laipsniu, koku buvo su pastaruoju susijęs, – ir tautinį, vėliau įgavusį savaiminę vertę. O „[d]idžiausia bajorijos dalis stoji ginti kultūrinio vieningumo su Lenkija, stoji už bendrąsias valstybines tradicijas“ (*ibid.*). Visuomeninės santvarkos sudemokratėjimas (*ibid.*) (t. y. išbaudžiavintos valstietijos įžengimas į ekonominį, kultūrinį, o vėliau ir politinį gyvenimą), prasidėjęs po 1863 m. sukilimo, sudarė sąlygas į istorijos sceną įžengti naujam protagonistui – valstietijai ir iš jos arba iš jai artimų smulkbajorių kilusiai inteligentijai. Bajorija, praradusi lietuvių kalbą ir įgijusi naują kultūrinį tapatumą, besilaukanti anachronistinių ATR politinių idealų, negalėjo veikti išvien su naujomis visuomenės jėgomis ir atsidūrė istorinio proceso periferijoje. Tai ši istoriškai susiklosčiusi takoskyra suformavo skirtingus politinių elitų tikslus, modernioje („mužikų“ kuriamoje“ – p. 555) Lietuvos Respublikoje peraugusius į dramatišką, tam tikra prasme net tragišką konfliktą, kulminavusį Vilniaus netektimi (*ibid.*).

ŠI buvo neabejotinai sėkmingiausias istorijos politikos projektas visoje tarpukario Respublikos istorijoje. Jis gerokai pranoko net Vytauto Didžiojo jubiliejinių metų šventimą, nes išsaugojo tiesioginę poveikį iki pat mūsų dienų. Istorinio tyrimo, kaip išskaidrinančio dabartį, samprata leido istorinį pasakojimą suvienyti žvilgsniu iš autoriaus ir skaitytojo gyvenamosios tikrovės perspektyvos. Sienų dinamika, epochų kaita, politinių elitų sąveika kaip pradinės priešastys ar net tebeegzistuojantys veiksniai formuoja šią tikrovę. Toks istorijos matymas leido paaiškinti ir pateisinti dabarties sunkumus, tačiau neišsėmė visos ŠI žinios. ŠI buvo (ir tam tikra prasme tebėra) nuosekliausias mėginimas sukurti vientisą didįjį Lietuvos pasakojimą, galintį sustiprinti lietuvių tapatumą ir suteikti jam laiko perspektyvą, peržengiančią XIX a. tautinio atgimimo ribas.